

А.Қ.Айтбенбетова

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің доценті,
филология ғылымдарының кандидаты, Ақтөбе қ., Қазақстан

**ҚАЙТАЛАМА СӨЗДЕР МЕН БІРЫҢҒАЙ МҮШЕЛЕРДІҢ
СТИЛЬДІК ҚЫЗМЕТІ**

Аннотация: Сөйлемдердің, стильдік кескінін сөз еткенде, олардың құрамындағы мүшелердің тек санына қарамаймыз, сапасына қараймыз. Әдетте сөйлемдердің сөздері барынша сығымдалған, аз сөзбен көп мағына беретіндей болмай, шұбалаңқы болса, не бір сөз бір және іргелес сөйлемдерде қайта-қайта айтыла берсе, ондайды стильдік қате, тіл жарлылығы екенін сөзсіз түсінеміз.

Тірек сөздер: синтаксис, стилистика, сөйлем, бірыңғай мүшелер.

А.К.Айтбенбетова

¹Кандидат филологических наук, доцент Актюбинского областного государственного университета им. К. Жубанова
г. Актобе, Казахстан

**СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ ОДНОРОДНЫХ ЧЛЕНОВ И ПОВТОРНО-
ПАРНЫХ СЛОВ**

Аннотация: Когда мы говорим о стилевом выражении предложений, мы учитываем не только количество единиц в их составе, но и их качество. Как правило, ситуации, когда слова в предложениях максимально сжаты или имеют много значений, или одно и то же слово многократно повторяется в одном и смежных предложениях, бесспорно свидетельствуют о наличии стилевой ошибки и недостаточности словарного запаса.

Ключевые слова: синтаксис, стилистика, предложение, однородные члены

А.К.Айтбенбетова

¹Candidate of Philology, Associate Professor of the Aktobe Regional State University named after K. Zhubanova, Aktobe, Kazakhstan

**STYLISTIC FUNCTION OF HOMOGENEOUS PARTS OF THE
SENTENCE AND REPEATED-PAIRED WORDS**

Annotation: When we discuss the stylistic expression of sentences, we take into account not only the number of units in their composition, but also their quality. As a rule, if the words in the sentences are as compressed as possible, the words have many meanings, or the same word is repeated over and over again in the same and adjacent sentences, then the presence of a stylistic error and lack of vocabulary are evident.

Keywords: syntax, stylistics, sentence, homogeneous parts of the sentence

Синтаксистік стилистика «толғауы тоқсан» тілдің ой-өнегін дұрыс салу мүмкіншілігін қарастырады, сөз маржанын тани білуді, сөйлемді дұрыс құрай білуді үйрететіндігі мәлім. Әрбір стильдің синтаксисінде өзіне тән ерекшеліктері болады. Мысалы, нақышы мол көркем тіл үлгілерін көркем әдебиет стилінен, синтаксистік амалдарды күрделі, дәлме-дәл пайдаланып, сөйлемдерді қатал құрау үлгілерін ғылыми әдебиет стилінен байқаймыз. Әсіресе ғылыми стильде жазған адам ойының дәлме-дәл айтылуын көздейді. Ол логикалық байланыстағы ойды бұлтартпай, әрі дұрыс білдіретіндей тіл мүмкіншіліктерін пайдаланып, тура мағыналарында жұмсауға тырысады. Сондықтан ғылыми стиль синтаксисінде күрделі құрам, құрмалас сөйлемдер жиі қолданылады. Әдеби тілдің қай стилінде болмасын, оның бәріне тән нәрсе – ой айқындылығы. Ол үшін сөйлем дұрыс құралу керек. Осы талап тұрғысынан әдеби тілдің сөйлемдері әбден қиюластырылып, сөздері рет-ретімен орналастырылып, синтаксистік басқа да тәсілдер белгілі қалыпқа түсіріліп жазылады. Әдеби тілде жазып отырған не сөйлеп тұрған кісі сөйлем құраудың бұл талаптарын да, оған керекті синтаксистік мүмкіншіліктерін де жақсы білуге тиіс. Сөйлеу тілінің синтаксисі әрдайым жүйелі бола бермейді. Өйткені адамдар өзара қарым-қатынас жасауда біріне-бірі әр алуан өмір әрекетінің жайын сөз қылады. Ондайда олар айтпақ пікірін алдын ала ойланып алмай да сөйлей береді. Тіпті ойын ойланып, толғанып сөйлегенімен, оның сөйлем құрауында тілдік нормалар сақтала бермеуі мүмкін.

Әдетте сөйлеу тілінің синтаксисі қарапайым, сөйлемдері қысқа-қысқа, көбіне толымсыз болады. Біздің басқаға хабарлайтын ойымыз жеке сөйлемдермен шектелмей, ұласа айтылған көптеген сөйлемдер қатарымен тиянақталып тұрады. Сондықтан сөйлем тізбектері бір-бірімен өзара дұрыс байланыста болуға тиіс. Бұл – стилистика ғылымының басты талабының бірі. Сөйлеу тілі стилінде түсінігі ауыр күрделі орамдар, шұбатылған аралас құрмалас сөйлемдер көп айтылмайды. Ғылыми әдебиеттер стиліне де сондай талаптар қойылады, бірақ оқып түсінуге, кейде тыңдап ұғынуға арналған ғылыми еңбек, баяндамалардың мәтіндерінде күрделенген орамдар, құрмалас сөйлемдер, сірестіріп құрастырған жайылма сөйлемдер жиі ұшырайды. Сөз зергері мақсатты ойдың тек түсінікті болуын ғана емес, көркем, әсерлі болуын да көздейді. Ол үшін сөз орамын түрлендіріп, нақыштап, барынша жатық етіп құруға тырысады. Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін сол сөйлемде не көрші сөйлемде қайталаудың ерекше стильдік қызмет атқаратын да орны бар.

Сөйлемдегі бір сөзді, кейде сөз тіркесін сол сөйлемде не көрші сөйлемде қайталаудың ерекше стильдік қызмет атқаратын да орны бар.

Сөйлемге эмоциялық әр берудің көп тәсілінің бірі – бір сөзді әдейілеп бірнеше рет айту болса, кейде бір сөйлем мүшесін түрлі-түрлі сөздермен бірыңғай етіп жұмсай білу [1,27].

Сөйлемнің бір мүшесін қайталау әсіресе шешендік өнердің, көркем әдебиеттің өте ұтымды, әрі әсерлі тәсілінің, бірі болады.

Тұлғалас бірыңғай мүшелерді әрқайсысына бөлек-бөлек жалғау, жұрнақты жалғай бермей, оларға қатысты шылау сөздерді көп қоспай ықшамдап, ортақтастырып та жұмсауға болады. Мысалы: Туған жер, өскен ел, жақын жандарды сағынғанда, әр кезде жақсы жағдайда көргің келеді (Ғ. Мүсірепов). Бұл сөйлемдегі бірыңғай толықтауыштар: туған жер, өскен ел, жақын жандарды — бәрі де табыс септігінде, бірақ табыс жалғауы тек ең соңғы тура толықтауышқа жалғанған да, ол басқаларына да ортақ болған. Әбілда ... ауылға атпен бір келіп, бір кетіп жүр (С. Сейфуллин). Мұнда көмекші *жүрді* етістігі бірыңғай екі баяндауышқа ортақ – бір келіп жүрді, бір кетіп жүрді. Осылай айтылса, сөйлем ықшамдалмаған, шұбалаңқы, жазушының стилі нашар болар еді.

Бірыңғай сөйлемдер көбінесе көркем әдебиет тілі стилінде жиі қолданылады да, ғылыми және іс-қағаздар стилінде жалпылауыш сөздер бірыңғай мүшелердің алдынан қойылады. Мысалы: Тауда өсетін ағаштар: қайың, қарағай, терек, емен.

Бірыңғай мүшелер жалғаулықтар арқылы байланысқанда, қай жалғаулықты қандай сөз арасында пайдалануды білу керек. Мысалы, мағыналық жақындығы күшті сөздер арасына *мен* жалғаулығы, әрқайсысының дербестігі бар бірыңғай мүшелер арасына және жалғаулығы қойылады. Мысалы: кемпір мен шал, қаз бен үйрек, тау мен тас, тіл және әдебиет, химия және биология, жолдас және бауыр.

Мен, *және* жалғаулықтарын бір сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің арасында пайдалануда мынаны ескеру керек: *және* жалғаулығы бірыңғайлардың тұйықталып біткенін де көрсетеді. Сондықтан мен сөйлемнің бас жағындағы бірыңғайлар арасында, және ең соңғысынан бұрын қойылады. Мысалы, Базаралы мен Дәркенбай бірі үлкен, бірі жас болғанмен, екеуі бірдей өр және көңілі жүйрік адамдар (М.Әуезов). Райком секретары да Байжанға аудандық қазіргі және бола-шақтағы шаруасын жақсы білетін адам болып көрінді (С. Мұқанов).

Сөйлем мүшелерін бірыңғай етіп құрудың да қиындығы бар. Сөзді дұрыс орналастырудың стильдік қызметі ерекше болатындықтан, соның жайын көбірек айттық. Бұдан сөйлем мүшелерінің сөйлемде орналасу, орын ауысу тәртібі қалай болатынын аңғаруға болар. Одан сөйлемді тек осылай құр деген ұғым тұмау керек. Тілдің бұл жайында да мүмкіншілігі мол. Соларды таңдай, талғай білу — үлкен өнер. Сөздің қит етсе, қисық кететін, дөп түссе, жымдаса кететін сырын сезгіш, білгіш болу керек.

Қазақ тіліндегі қайталамалар көне жазба ескерткіштерден бастап, бүгінгі күнге дейін өзінің жалғастығын тауып келеді. Халықтың мақал-мәтелдер, жұмбақтар ырғағы ұйқасы жағынан ешқандай өлеңдерден кем емес, тоқсан ауыз сөздің тобықтай үлгісі ұйқасын келтіріп тұрған – тек қана қайталама.

Қазақ тіл білімі ғылымында Қ.Өмірәлиев, З.Ахметов, З.Керімбаева еңбектері-не шолу жасасак, қазақ ауыз әдебиеті, сондай-ақ белгілі ақын шығармаларындағы қайталамаға тоқталып, олардың сан салалы тілдік ерекшеліктеріне талдау жасалынған [2,7].

Қ.Жұмалиев қайталаманы белгілі стилистикалық тәсіл ретінде қарастырмайды, ол қайталауды әр шумақ жолынан емес, бүкіл өлеңнен іздестіріп мысалдар келтірген.

Қайталама – жаңа грамматикалық форманың және мағынаның жасалуының негізі үшін қызмет етеді де, коммуникативті процестің құрылымдық және мазмұндық бүтіндігін жүзеге асырады. Ауыз әдебиеті үлгілері мен жазушы-ақын шығармаларының да ұйқас, ырғағы қайталама негізінде жасалады. Өз шығармасында қайталаманы қолданбаған қаламгер жоқ шығар. Зерттеушілер қайталаманы қос сөз түрінде, енді бір тобы сөздердің, сөз тіркестерінің қайта-лануы түрінде қарастырған.

Қайталама ауыз әдебиетінде келе жатқан құбылыс болғандықтан, түрлі дидактикалық сарындағы шешендік толғау өлеңдеріне тән бірден-бір ерекшелік болып табылады. Қазақ поэзиясында баяндауыштық қайталама терме-толғау өлеңдеріне тән.

Сөздердің қайталануы қазақ тілінде лексикалық және экспрессивтік стилистикалық мақсатта жұмсалады. Әрбір қайталамалардың мағынасы айтушыны не жазушының мақсатты бағытына, контексте және шығарманың жанрына байланысты. Олай болса, қайталамалардың табиғатын ашуда жеке автордың рөлі зор. Стилистикалық тәсіл ретінде қолданылатын қайталамалар поэзия жанрында қолдануында жаңа қырын байқатады.

Поэзиядағы қайталамалардың өзіндік ерекшелігі туралы айта кетсек: Жай сөйлем бірнеше қайталау арқылы бейнелік өлеңге айналып, өлең шумақтарының көркемдік қызметі әсерлі ұғынықты айқындалып тұр.

Қайталамаларды қолданудағы авторлар мақсатын төмендегідей топтарға бөлеміз:

1. Қайталамалар арқылы оқырман назарын ерекше, айрықша аударғысы келген құбылыс, зат, нәрсені анықтау мақсатында;
 2. Бірнеше мәртебе қайталап, ұқтырар сырды ұғымға қайта-қайта сіңіру үшін.
 3. Айтылар ойдың көркемдігін, әсерлілігін арттыру, эмоцияға әсер ету үшін;
 4. Белгілі нәрсені қабылдай отырып, санамалап көрсету үшін;
 5. Айтпақшы ойдағы негізгі сөздердің мағынасын келесі сөйлемде аша түсу ниетінде қайталанып, сөз формасының ерекшеліктері келесі сөйлемде түсіндіріліп, дәлелденуі үшін.
 6. Бір сөйлемді қайталап, бүкіл өлеңнің салмағын сол сөйлемнің төңірегінде көтеру мақсатында;
 7. Бір ой жалғастығын қайталамалар арқылы туатындығын анықтау мақсатында;
 8. Өзінің айтқан пікірін растау, мақұлдау мақсатында.
- Ойды қорытындылау, тұжырымдау мақсатында қайталамаларды белгілі ретпен өзіне ғана тән стилистикалық өрнекке құрағандығын көруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Томанов М., Манасбаев Б., Балақаев М., Жанпейісов Е. Қазақ тілінің стилистикасы. – Алматы: Атамұра, 1999. – 240 б.
- [2] Шалабай Б. Көркем әдебиет стилистикасы. – Алматы: Ы. Алтынсарин атындағы Білім академиясының Республикасық баспа кабинеті, 1999. – 190 б.
- [3] Уәлиев Н. Көркем әдебиет тіліндегі стильдік контраст. Жинақ. – Алматы: Өнер, 1998. – 80 б.
- [4] Қожахметова Х. Көркем әдебиеттегі тілдік ерекшелік. – Алматы: Мектеп, 1999. – 396.
- [5] Мұсабекова Ф. Қазақ тіліндегі зат есім стилистикасы. – Алматы: Мектеп, 1976. – 59 б.